

חלוצות שאינן פועלות

הגירת נשים לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים

א. מבוא

החיפוש אחר מקומה של האישה בהיסטוריוגרפיה הכללית של תקופת העלייה הראשונה והשנייה חולל זה כבר תמורות של ממש במחקר ההיסטורי, ויצר מבט מרענן ומחדש על השתתפותן של נשים בהתהוות היישוב היהודי בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים. מחקריהן החלוציים של מרגלית שילה, דבורה ברנשטיין דפנה יזרעאלי ואחרות על נשות העלייה הראשונה והשנייה הציגו תמונה שונה מזו שהייתה מקובלת בהיסטוריוגרפיה, וערערו כמה הנחות – כמעט אקסיומטיות – שרווחו במחקר.¹ מחקרים חשובים אחרים שנעשו במהלך השנים האירו גם הם סוגיות שונות בחקר היישוב והרחיבו באופן ניכר את המחקר ההיסטורי של התקופה.²

אך למרות תרומתם החשובה להיסטוריוגרפיה היישובית, לא נגעו אותם המחקרים במגזרים נשיים שונים בחברה היישובית של אותה תקופה. מאמר פורץ דרך בחקר נשים בארץ ישראל שלא

מחקר זה מספר 890/03 נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. אני מבקש להודות לפרופ' מרגלית שילה ולפרופ' יוסי בן-ארצי שקראו את כתב היד והעירו את הערותיהם המועילות.

- 1 ד' ברנשטיין אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב תש"ז; ד' יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד 1927', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ה), עמ' 109-140; מ' שילה, 'חוות הפועלות בכנרת 1917-1911 כפתרון לבעיית הפועלות בעלייה השנייה', קתדרה, 14 (טבת תש"ם), עמ' 81-112.
- 2 ר' אהרונסון, 'נשים וחיי יום יום בראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 305-311; י' בן-ארצי, 'האישה בראשית ההתיישבות בארץ ישראל (1882-1914)', 'עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 309-324.

השתייכו לחוגי הפועלים הוא מאמרה של מרגלית שילה שעניינו דמותה של האשה האזרחית בתקופת העלייה הראשונה.³ מאמרה של שילה ביקש ' לשרטט שרטוט ראשוני את דמותה של האזרחית בעלת ההשכלה והמקצוע בשנות העלייה השנייה'.⁴ עם זאת למרות חשיבותו וראשוניותו אין לראות בו אלא יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל. חקר נשות היישוב המשיך את המגמה הכללית שרווחה בהיסטוריוגרפיה – חקר הקבוצות ה'מובחרות' אך הבלתי מייצגות שהגיעו לארץ באותן שנים. בשנים 1881-1914 הגיעו לארץ-ישראל כ-60,000 מהגרים, ורק מקצתם לקחו חלק במפעלי ההתיישבות של תנועת 'חיבת ציון' והברון רוטשילד, או לחלופין ייסדו את 'השומר' ועיבדו את אדמות דלייקה ואוס-ג'וני. ייתכן שההתעלמות מן הקבוצות שלא נמנו עם גרעין זה היא הסיבה לכך שעבודות חשובות אלו לא יצרו סיפר חדש ושונה של תולדות ההתיישבות בארץ-ישראל בתקופה הנדונה.⁵

עניינו של מאמר זה בנשים מהגרות מן השורה, אשר לא השתייכו ל'חוג היוקרה' של נשות האיכרים ממושבות העלייה הראשונה ואף לא לחוגי הפועלות במושבות הגליל שבפריפריה הארץ-ישראלית. היו אלו ברובן נשים בעלות משפחה שחיו בעיירות המזרח אירופיות הרבות שכרחי תחום המושב, ואשר בעיצומה של הנדירה היהודית ההמונית אל ארצות הים קיבלו בעצה משותפת של המשפחה את ההחלטה להגר לארץ-ישראל. אני מבקש להתמקד במאמר זה בשלוש סוגיות שהמחקר ההיסטורי כמעט ולא עסק בהן עד כה באופן מעמיק: מידת השפעתה של האישה היהודייה על קבלת ההחלטה בתא המשפחתי להגר לארץ-ישראל; מידת יכולתה של האישה להוציא אל הפועל את ההחלטה שהתקבלה;⁶ ההבדל בין חוויית ההגירה של האישה לארץ-ישראל ובין חוויית ההגירה של הגבר.

ב. ההגירה היהודית בראשית המאה העשרים

תקופת ההגירה היהודית הגדולה שהחלה בראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, ושהסתיימה עם פרוץ מלחמת העולם בראשונה, הייתה אחת הדרמטיות והמשפיעות ביותר בחיי העם היהודי. במהלך תקופה זו יצאו ממזרח אירופה אל הארצות הליברליות והדמוקרטיות שבמערב קרוב לשני מיליון וחצי יהודים, אשר ביקשו לברוח מהמציאות הכלכלית והרדיפות השלטוניות שהיו מנת חלקם

3 ראו: מרגלית שילה, 'לדמותה של האשה בעלייה השנייה: האזרחית', ישראל, סתיו תשס"ה (6), עמ' 83-105.

4 שם, עמ' 85.

5 ב' מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 243-278. לדברי מלמן: 'חקר העבר הנשי לצורך חשיפתו גרידא לא יתפוך את תולדות הנשים לחלק מן ההיסטוריה. הוא לא יצור נרטיב שונה של ההיסטוריה של ארץ ישראל, אלא יביא לפלורליזציה של הניסיון הציוני בלי לשכוח את מהותו' (שם, עמ' 244-245). וראו גם: 'בן-ארצי', 'האם שינו חקר הנשים ומגדר את יחסינו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות', מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-ירוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 28-29.

6 היכולת להוציא את ההחלטה אל הפועל כרוכה בהתמודדות עם מה שמכונה בספרות התאורטית של ההגירה מכשולים מתווכים (Intervening Obstacles). מכשולים אלה הם מכלול הקשיים הניצבים בדרכו של המהגר לממש את החלטתו: עלות כספית, קשיי תחבורה, חוקי הגירה נוקשים, ביורוקרטיה וכדומה. ראו: E.S. Lee, 'A Theory of Migration', *Demography*, 66 (1966), pp. 47-57

שם. נדידת אוכלוסין בין-יבשתית זו שינתה עד בלי הכר את ריכוזו הגאוגרפי של העם היהודי ואת מצבו הכלכלי ואף חוללה תמורות מרחיקות לכת בחייו הרוחניים והתרבותיים.⁷

המהגרים היהודים יצאו ממזרח אירופה בארבעה גלים מרכזיים: הראשון בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, השני לאחר הפוגרומים של השנים 1881-1882, השלישי בשנת 1890, והרביעי בשנת 1904. הגל הרביעי – שאליה השתייכה העלייה השנייה – היה הגדול ביותר. הפוגרומים שפרצו בדרום תחום המושב בראשית המאה העשרים יצרו זעזוע של ממש בחברה היהודית המזרח אירופית. מאות אלפי יהודים הגיעו למסקנה כי לא רק שהמציאות הכלכלית העגומה בתחום המושב אינה מאפשרת להם להתפרנס בכבוד, אלא מתווספת אליה סכנה קיומית לחייהם. הכרה זו, שחלחלה במרוצת הזמן לכל שדרות החברה היהודית, הביאה לנדידה המונית חסרת תקדים אל עבר הארצות הליברליות והדמוקרטיות שבמערב, בראש ובראשונה לארצות-הברית. כשני מיליון מתוך שני מיליון וחצי היהודים שהיגרו בשנים 1870-1914 עזבו את מקומם מראשית הפוגרום בקייסנוב, בשנת 1903, ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. מראשית שנת 1904 ועד 1907 יצאו את גבולות רוסיה הצארית וגליציה יותר יהודים מאשר בשלושים ושלוש שנות הגירה שקדמו לארבע שנים אלו.⁸

המאפיין הבולט של ההגירה היהודית בתקופה זו היה אופייה המשפחתי. בניגוד למהגרים בני לאומים אחרים, שהיגרו לרוב בגפם ועל מנת לשוב לארצות מולדתם, יצאו המהגרים היהודים עם נשותיהם וילדיהם, מתוך כוונה לעזוב לצמיתות את מזרח אירופה ולהתיישב באחת הארצות שמעבר לים. כמעט בכל ארצות היעד שאליהן הגיעו היהודים היה שיעור הילדים והנשים בקרבם גבוה משיעורם באוכלוסיות מהגרים אחרות. כך למשל מבין 1,200,000 היהודים שהיגרו בשנים 1889-1914 לארצות-הברית – ארץ היעד העיקרית באותה תקופה – 45 אחוז היו נשים וכרבע מההנכנסים היו ילדים עד גיל שש-עשרה.⁹

מאפיין ייחודי לגל הרביעי של ההגירה היהודית, שהתחולל כאמור בראשית המאה העשרים, היה הקמתן של לשכות מודיעין, בתחום המושב ומחוצה לו; לשכות אלה נועדו להקל על הנודד היהודי ולפתור את מצוקותיו. לשכת המודיעין הראשונה שעזרה למהגרים ויעצה להם ללא תמורה כספית בתחום המושב הוקמה בידי ה'חברה להתיישבות יהודים' (יק"א). בשנת 1894 העניק הממשל הרוסי ליק"א היתר חוקי לפעולה בתחום האימפריה ואפשר לה לפתוח מחלקת הגירה, שתפקידה היה לפתור שאלות ובעיות בענייני הגירה. המחלקה החלה למנות מיופי כוח מטעמה במרכזים השונים בתחום המושב ופרסמה חוברות מידע כלליות למהגרים, אולם היקף ההגירה המצומצם באותן שנים לא הצדיק את פעולתה והיא נסגרה. עם התחדשות ההגירה בראשית שנת 1904 שוקמה מחלקת ההגירה ונוסדה

7 על ההגירה היהודית ההמונית ראו: א' גרטנר, 'ההגירה ההמונית של יהודי אירופה, 1881-1914', א' שנאן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 335-384; S. Kuznets, 'Immigration of Russian Jews; Background and Structure', *Perspectives in American History*, 9 (1975), pp. 35-124; A. Kahan, *Essays in Jewish Social and Economic History*, Chicago 1986; L. Gartner, 'The Great Jewish Migration – Its East European Background', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 27 (1998), pp. 107-136

8 ל' הירש, 'ההגירה היהודית לארצות-הברית, 1899-1925: ניתוח דמוגרפי', א' גורן ו' נקרט (עורכים), ההגירה היהודית הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 25-30.

9 שם עמ' 27.

'לשכת המודיעין היק"אית בסנט פטרבורג'.¹⁰ בסוף אותה שנה נוסדה בברלין לשכת מודיעין נוספת, בחסות ארגון 'העזרה', והיא סייעה למהגרים יהודים שנסעו לארצות הים דרך נמלי הים בגרמניה.¹¹ שני המאפיינים של ההגירה היהודית – אופייה המשפחתי ולשכות המודיעין – באו לידי ביטוי גם בהגירה לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים. בדומה להגירה לארצות-הברית הייתה ההגירה לארץ-ישראל בעיקרה משפחתית. אף שמיעוט קטן ביותר מכלל מהגרי התקופה הגיע לארץ-ישראל, קיים דמיון מפתיע בין הרכב המהגרים לארץ-ישראל לבין הרכב המהגרים לארצות-הברית. רבע מכ-35,000 המהגרים שהגיעו לארץ-ישראל בגלל הרביעי של ההגירה היהודית (1904-1914) היו ילדים עד גיל ארבע-עשרה, וכ-40 אחוז היו נשים. בדומה לכך התפלגה אוכלוסיית המהגרים לארצות-הברית: רבע היו ילדים עד גיל שש-עשרה וכ-45 אחוז נשים. ההבדל המשמעותי בין אוכלוסיית המהגרים שהגיעה לארץ-ישראל לבין זו שהגיעה לארצות-הברית היה בשיעור המהגרים מגיל חמישים ומעלה: רק 6 אחוז מן המהגרים לארצות-הברית היו בקבוצת גיל זו, ואילו שיעורם בקרב המהגרים לארץ-ישראל נאמד בכ-22 אחוז.¹²

מנחם שיינקין ומשפחתו

בעקבות התחדשות ההגירה לארץ-ישראל נוסדה בשנת 1905 לשכת המודיעין של 'חובבי ציון' באודסה. שנה לאחר מכן קמו סניפים מטעמה בביירות, בקונסטנטינופול וביפו. הלשכה ביפו בראשות מנחם שיינקין הייתה המרכזית מבין לשכות החסות של הוועד האודסאי והיא זו שסיפקה את המידע הראשוני על המתרחש בארץ ועל המהגרים היהודים הבאים אליה. גם ה'משרד הארץ-ישראלי', שהוקם בשנת 1908, ושבראשו עמדו ארתור רופין וסגנו יעקב טהון, פעל – בצד תפקידיו האחרים – כלשכת מודיעין עבור המהגר לארץ-ישראל. שתי הלשכות פעלו במקביל וכמעט ללא תיאום ביניהן אך ככל שהתבסס ה'משרד הארץ-ישראלי' והתחזק כך נחלשה לשכתו של שיינקין והצטמצמה פעילותה.¹³

10 על לשכת המודיעין היק"אית ראו: M. Wischnitzer, *To Dwell in Safety: The Story of Jewish Migration since 1800*, Philadelphia 1948, pp. 106-112; וראו גם: G. Alroey, 'Bureaucracy, Agents and Swindlers: Hardships Faced by Emigrants in the Early Twentieth Century', *Contemporary Jewry*, 19 (2003) pp. 214-231.
 11 על לשכת המודיעין של ארגון 'העזרה' ראו: וישניצר (שם), עמ' 101-105.
 12 על הרכב המהגרים בתקופת העלייה השנייה ראו: ג' אלרואי, 'ההרכב הדמוגרפי של העלייה השנייה', ישראל, 2 (סתיו תשס"ג), עמ' 33-55. על ההשוואה בין ארצות-הברית לארץ-ישראל ראו: שם, עמ' 50-51.
 13 ראו: מ' שילה, 'לשכת המודיעין של שיינקין ביפו בתקופת העלייה השנייה', הציונות, יז (תשנ"ג), עמ' 39-70. וראו גם: ג' אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית בראשית המאה העשרים, ירושלים תשס"ד, עמ' 60-67.

בדומה ללשכות המודיעין של יק"א ו'העזרה' דאגו שתי הלשכות הארץ-ישראליות – השיינקינאית וה'משרד הארץ-ישראלי' – לספק למתעניין מידע נאות על תנאי הארץ, לסבסד את כרטיס ההפלגה לארץ ולענות על מכתבי מהגרים פוטנציאליים שהתעניינו באפשרות לבוא ולהתיישב בארץ-ישראל. מאגר המכתבים ששלחו אל הלשכות מאות משפחות מזרח אירופיות אשר התלבטו והתחבטו בשאלה אם להגר לארץ-ישראל או לארץ אחרת הוא חלון הצצה מיוחד במינו אל דרמת ההגירה לארץ-ישראל שהתחוללה בתא המשפחתי. מכתבים פרטיים אלו והתשובות עליהם מאפשרים לבחון לא רק את אופן קבלת ההחלטה להגר לארץ, אלא גם את מקומה של האישה במסכת השיקולים שהייתה כרוכה בעקירה ממזרח אירופה לארץ-ישראל.

ג. האישה היהודייה המזרח אירופית – מבט חברתי-כלכלי

בראשית המאה העשרים חיו בתחומי רוסיה הצארית למעלה מחמישה מיליון יהודים – מחצית מהעם היהודי באותה תקופה – ו-90 אחוזים מהם התרכזו בתחום המושב. תחום המושב נתהווה בסוף המאה השמונה-עשרה בעקבות כיבוש פולין, הורחב ושונה בתחילת המאה התשע-עשרה, ומסגרתו הסופית נקבעה בשנת 1835. על פי מפקד האוכלוסין הרוסי שנעשה על ידי הממשל הצארי בשנת 1897, עמד מספר היהודים באימפריה הצארית על כ-5,215,800 מתוך אוכלוסייה כוללת של כ-125,640,000 איש, כלומר היהודים היו קצת פחות מ-4 אחוזים מהאוכלוסייה באימפריה כולה. אך מכיוון שהוגבלו במקום מושבם, היה מספרם היחסי בתחום המושב גבוה בהרבה ממספרם היחסי באוכלוסייה הכוללת ועמד על כ-11.6 אחוז.¹⁴

מרבית היהודים בתחום המושב – כ-80 אחוז לערך – התרכזו בערים הגדולות. ישיבתם שם הייתה בעיקר פועל יוצא של מדיניות ממשלתית אשר הצרה את צעדיהם של היהודים בכפרים והגבילה את ישיבתם שם. התקנות הזמניות שגיבש שר הפנים איגנטייב, ושפורסמו במאי 1882, אסרו על היהודים להתיישב באזורים כפריים ולחכור אחוזות ואדמות חקלאיות. כתוצאה מכך ועקב תהליך התייעוש שהתפתח באותן שנים החלה הגירה פנימית בתוך האימפריה הצארית, וזו הביאה למהפכה של ממש בכל תחומי החיים היהודיים והייתה אחד הגורמים המרכזיים להגירה הגדולה אל מעבר לים. מרבית יהודי העיירות והכפרים הקטנים התרכזו בערים הגדולות בתחום המושב. בשנים 1881-1914 גדל מספר היהודים באודסה מ-25,000 איש ל-138,900 בקירוב; אוכלוסיית יהודי ורשה גדלה מ-151,000 בשנת 1890 לכ-306,000 בשנת 1910; ומספר יהודי לודז' גדל מ-3,000 איש בשנת 1860 ל-156,000 בשנת 1920.¹⁵ המעבר מן הכפר אל העיר גרר שינוי מרחיק לכת באורחות החיים היהודיים, שכן יותר ויותר יהודים בערים נאבקו על קיומם בתנאי הצפיפות של ערי תחום המושב, ואלה הלכו והחמירו בעקבות הריבוי הטבעי. רבים מבין המהגרים הפכו בעל כורחם לבעלי מלאכה, לפועלי תעשייה ולשכירים בעבודות מזדמנות אחרות. הפער במבנה התעסוקה בין יהודים ללא יהודים היה גדול ומשמעותי.

14 I.M. Rubinow, 'Economic Condition of the Jews in Russia', *U.S. Departments of Commerce and Labor, Bulletin of the Bureau*, 72 (September 1907), pp. 488-489

15 א' גרטר, 'ההגירה ההמונית של יהודי אירופה', שנאן (לעיל, הערה 7), עמ' 348.

לנשים, ששיעורן באוכלוסייה היהודית היה גבוה מזה של הגברים, היה חלק חשוב במבנה התעסוקה של האוכלוסייה היהודית בתחום המושב.¹⁶ תהליך התיעוש, שחולל כאמור תמורות ממשיות במבנה התעסוקה של היהודים, הביא לשינוי גדול במיוחד בקרב הנשים היהודיות והכניס אותן למעגל העבודה. הסטטיסטיקות הנוגעות לנשים עובדות בתחום המושב מצביעות על כך שלאישה היה תפקיד מרכזי בכלכלת המשפחה. 21 אחוז במוצע מהנשים בתחום המושב מגיל ארבע-עשרה עד חמישים ותשע התפקדו במפקד האוכלוסין בשנת 1897 כמועסקות. ואולם הכלכלן ארקדיוס קאהן טען ששיעור הנשים העובדות בפועל היה גבוה יותר. לטענתו המפקד לא כלל נשים שעבדו בבתי מלאכה קטנים ומשפחתיים ועסקים זעירים שבהם לקחו הנשים חלק ואף לא התייחס לנשים בתעשיות הגדולות שהחלו לצמוח ברחבי תחום המושב; על פי הערכתו היה שיעור המועסקות גבוה יותר ונאמד בכ-28 אחוז.¹⁷

זקנה יהודייה בורשה; שנות השלושים של המאה העשרים (צילום: רומן וישניאק)

כניסתה של האישה למעגל העבודה ונחיצותה בתא המשפחתי, הן מבחינה כלכלית והן בגידול הילדים ובדאגה למשק הבית, הקנו לה עמדה בעלת חשיבות. משפחות רבות במזרח אירופה בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים התבססו על זוג מפרנסים. נשים רבות עסקו במסחר, ניהלו עסקי עצים, מכרו תבואה, עזרו בניהול בתי מרוזח ואכסניות והקימו דוכנים ארעיים בשוקי העיר כדי למכור את מרכולתן.¹⁸ מכתבה של רחל בירמאן אל ארתור רופין מל"ג בעומר תרע"ג (1913) משקף מהימנה מציאות זו. כותבת המכתב היא אישה בת שלושים ושש מהעיר אקטריניסלב שבדרום תחום המושב, נשואה ואם לילדה בת אחת-עשרה ולילד בן תשע. 'אדון נכבד', כתבה בירמאן לרופין,

כפי שכבר קראתי כי לשכת המודיעין מציאה ידיעות על כל פרטי הנסיעה לא"י [לארץ-ישראל], כן ע"ד [על דבר] קניית אדמה ועוד אפנה בבקשתי להודיענו על דבר האפשרות לבוא שמה להשתקע [...] אישי עובד בבית מסחר בתור רואה חשבון, אני עסוקה בבית גם במסחר הגחלים שיש לנו חצר למכירת הסחורה הזאת, וגיסי בן עשרים נמצא שם גם הוא. רכושנו כששת אלפים רובל והנה מסיבת הסגר [=הסָגֵר] אותו בית מסחר שאישי נמצא שם, גם החצר אשר נמצא מסחרנו, זמן החכירה נשאר עוד שנה וחצי ואי אפשר להשאר שם יותר. ע"כ [על כן] צריך לבקש מעמד חדש, ליסד, לנהל תעמולה הכל מחדש.¹⁹

16 קאהן (לעיל, הערה 7), עמ' 48. קאהן ציין ששיעור הנשים באוכלוסייה היהודית היה 51 אחוז, אך במחוזות מסוימים, כדוגמת פודוליה, גרודנו, ווהלין ומינסק, היה שיעורן גבוה יותר.
 17 שם, עמ' 6, 64-65.
 18 על מקומה של האישה בפרנסת המשפחה ראו: פ' היימן, האשה היהודיה בסבך הקרמה, תרגמה ט' אילן, ירושלים תשנ"ז, עמ' 60-63; S. Glenn, *Daughters of the Shtetl: Life and Labor in the Immigrant Generation*, Ithaca & London 1990, pp. 8-49; וראו גם: K. Friedman-Kasaba, *Memories of Migration: Gender, Ethnicity and Work in the Lives of Jewish and Italian Women in New York, 1870-1924*, New York 1996, pp. 31-62.
 19 ר' בירמאן אל רופין, 26 ביוני 1913, אצ"מ, L2, תיק 133/1.

רוכלת יהודייה
וגובה המסים ביום
חורפי בקרקוב;
שנות השלושים של
המאה העשרים
(צילום: רומן וישניאק)

כדומה לרחל בירמאן דאגו נשים רבות בתחום המושב לענייני הבית ובה בעת ניהלו את העסק המשפחתי יחד עם הבעל ולעתים בלעדיו. לא אחת נאלצו רוכלים וסוחרים זעירים לצאת את גבולות עיירתם ולהציע את מרכולתם בעיירות רחוקות. במקרים אלה נפלו על כתפי האישה הטיפול במשק הבית ובילדים והדאגה לעסק בעת היעדרותו של הבעל. בספרו 'אנשי נבו' ציין שמעון קושניר שאביו של נח נפתולסקי – אחת הדמויות הידועות של העלייה השנייה החלוצית – נהג לצאת מביתו בראשית השבוע ולחזור בסופו. בהיעדרו הפכה האם סימה-ביילה למפקחת החולשת על כל ענייני

החצר, ואף נסעה בעצמה אל היריד הסמוך לכפר האוקראיני ניסקובקה כדי לעמוד מקרוב על שיווקם של העגלים והפרים.²⁰

במקרים שהגבר לא עבד אלא למד תורה ולא הטריד את עצמו בבעיות חומריות יומיומיות, היה עול הפרנסה על האישה כבד עוד יותר. ביטוי ספרותי לתופעה זו ניתן למצוא בספרו של שלום אש 'על נהרות מנהטן':

במשך דורי דורות הייתה האישה היהודייה המביאה את צרכי הבית. היא שפטרה את בעלה וילדיה מכל דאגה חומרית והביאה את צרכיהם בעולם הזה על סיפוקם, למען יקדישו את חייהם לתורת השם. היא שנשאה על צווארה את העול הכבד של פרנסה, היא שהייתה נוסעת לירידים, משליכה לא אחת נפשה מנגד, סוחבת סחורות למכירה ולעתים מזדמנת אף לפונדקים בין איכרים פרועים ופריצים מופקרים, שביניהם עליה לא רק לשמור על טהרתה פן תחולל אלא להגן ממש על חייה. הדאגה לצרכי המשפחה כולה פיתחה ביהודייה נוסף על מסירות ללא־קץ גם אופי שולטני. משום כך היה בחיי המשפחה היהודים קורט של המשטר המאטריארכאלי.²¹

ההשתתפות בפרנסת המשפחה העניקה לאישה סמכות וידע רב, ובעקבות זאת נוצר כדברי סוזן גלן טשטוש מגדרי בין תפקידי הגבר לתפקידי האישה במשפחה.²² בשל תפקידה וחשיבותה בכלכלה היהודית ובפרנסת משפחתה היה לאישה חלק חשוב ביותר בקבלת ההחלטה בתא המשפחתי אם להגר לארץ־ישראל, להישאר בתחום המושב או לנסוע לארצות יעד אחרות, מבטיחות יותר, וכן בבחינת אפשרויות הפרנסה העומדות לפני המשפחה בכל אחד מן המקומות הללו. לעומת זאת, כפי שנראה להלן, נשים יהודיות שתפקידן כמפרנסות היה שולי ומעמדן הכלכלי בתא המשפחתי היה לרועץ, נגררו אחר בעליהן ותפקידן בשיקולי ההגירה היה שולי.

ד. קבלת ההחלטה

'חברים נכבדים. שתי משפחות מעירה קטנה, שעומדות להגרש משם, פנו אלי בשאלה אם יש להן האפשרות להסתדר בארץ ישראל' – כך כתב מורשה 'חברת הכשרת היישוב' בשם שתי משפחות עניות מאחת העיירות הסמוכות לוויילנה אל מנהלי ה'משרד הארץ־ישראלי' ביפו. 'האנשים של המשפחות האלו נפחים הם וכפי שגרו על יד כפר התעסקו גם כן בעבודת האדמה' וכל רצונם לבוא ולהתיישב בארץ־ישראל:

למשפחה אחת יש בן אחד שגם הוא נפח ושלוש בנות תופרות. ולהשניה שני בנים נפחים ובת אחת שמעשיה עשיית מעוכים [מחוכים]. בבקשה להודיעני באיזה אופן יכולים להסתדר המשפחות האלה בא"י. הם שואלים גם כן אם אפשר להשיג שם כלי מלאכה או נחוץ לקחת זאת מפה. מחכה אני לתשובתכם התכופית, בכבוד גמור ובברכת ציון, א.ב. גולדברג.²³

20 ש' קושניר, אנשי נבו: פרקי עלילה של אנשי העליה השנייה, תל־אביב תשכ"ח, עמ' 11–13.

21 ש' אש, על נהרות מנהטן, ירושלים תשי"ד, עמ' 53.

22 גלן (לעיל, הערה 18), עמ' 18; וראו גם: היימן (לעיל, הערה 18), עמ' 92–93.

23 מורשה 'חברת הכשרת היישוב' בוויילנה, א"ב גולדברג, אל רופין וטהון, 19 בינואר 1914, אצ"מ, L2, תיק 133/1.

אף שהכותב לא התייחס ישירות למעמד האישה ולמקומה בתהליך קבלת ההחלטה, בהחלט ניתן ללמוד מן המכתב על חשיבותה במערך הכלכלי בתא המשפחתי. עצם אזכור מלאכת בנות המשפחה מעיד כי לנשים היה חלק במערך השיקולים הכלכליים אם לבוא לארץ. מתשובת לשכת המודיעין על הפנייה עולה שראשי ה'משרד הארץ-ישראלי' ראו בנשות המשפחה התופרות כוח עבודה מרכזי, שיש בידו להחזיק כלכלית את המשפחה עד להשתלבותם של הנפחים בשוק העבודה המקומי:

נפחים המומחים במלאכתם ובקיאם במלאכת פרזול הסוסים אפשר שיימצאו עבודה ויתפרנסו הימנה. לכן הננו נוהגים לענות לנפחים רוקים כי הם יכולים לבוא: אין להם עול המשפחה ויוכלו לנוד ממקום למקום לבקש עבודה, עד ימצאנה סוף סוף. אבל לא נוכל להשיב לבעלי משפחה [הזקוקים מיד לפרנסה. תופרות מומחיות תוכלנה להרויח מ-60 עד 80 פרנק לחודש. אם הן באמת יודעות היטב את עבודתן תוכלנה 3 הבנות לפרנס את המשפחה ובנותים יוכלו לחפש האב והבן עבודה [ההדגשה שלי]. גם עושת המעוכים אפשר כי תשיג עבודה. אם יחליטו לבוא, טוב שיביאו עמהם את כלי המלאכה.²⁴

מכתבן של שתי המשפחות העניות הללו הוא מקרה מייצג למדי – מאות משפחות מזרח אירופיות פנו אל ה'משרד הארץ-ישראלי' בעיצומה של ההגירה היהודית הגדולה והתעניינו בהגירה לארץ-ישראל ובהתיישבות בה.²⁵

בסיפורו של יעקב ליטוואק, מלמד בחדר מתוקן בעיר לודז' שבפולין, משתקפת ערכות הדתית במשפחה אשר התקשתה לקיים את עצמה בשל שכר נמוך ויוקר המחיה בפולין ערב מלחמת העולם הראשונה. כיוון שמצבם היה בכי רע, כמצבה של כלל יהדות פולין – עד כדי כך שאין לתאר ולפרש בשפתיים את צרות יהודי פולין מצד פרנסתם' – החליטו בני המשפחה להגר לארץ-ישראל בשני שלבים. בשלב הראשון יהגרו האישה והילדים לארץ 'כי היקרות [יוקר המחיה] בלודז' גדול מאוד' וזול יותר לשלוח כסף מפולין לארץ ולקיים את המשפחה בארץ מאשר בלודז', ובשלב השני עתיד היה האב להצטרף אל בני משפחתו:

וכאשר יהיו אשתי ובני ביתי בארצנו אשר היקרות אינו גדול כליכך וההצרכה [והצריכה] מעטה אז: יספיקו במעט [יסתפקו במועט]. לגבי אשתי יכולה להשתכר מיגיע כפיה כי היא תופרת. ואז אולי בעזרת השם אוכל לאסוף כמה מאות שקלים ואוכל גם אני לרכוש לי נחלה בארצינו.²⁶

תשובת ה'משרד הארץ-ישראלי' הייתה אוהדת. אם האישה אכן 'תופרת מומחית היא, תוכל להרוויח כ-70 פרנק לחודש. אם גם הוא יוכל לשלח לה כסף, תוכל היא ובני ביתו להתפרנס פה' כתב רופין לליטוואק.²⁷ אף שראש המשפחה התכוון לשלוח כסף לבני ביתו השוהים בארץ, תפקידה של האישה בתהליך ההגירה המתוכנן היה מרכזי ביותר. בניגוד לבעל, שהמשיך את אורח חייו הרגיל בארץ הולדתו ובסביבתו המוכרת, הוטלה על האישה האחריות לצאת לדרך עם הילדים ולדאוג להם בארץ חדשה שאיננה דומה בשום צורה שהיא ללודז', עיר מגוריה. ההסתגלות לתנאי הארץ ולאקלימה, מציאת מקום מגורים ופרנסה וחיפוש אחר מסגרת מתאימה לילדים היו אתגר של ממש עבור הגברת

24 שם.

25 על מאגר נתונים המכיל כ-1,000 פניות ללשכת המודיעין של שיינקין ורופין ראו: אלרואי (לעיל, הערה 12).

26 ' ליטוואק אל רופין וטהון, ו' שבט תרע"ד, אצ"מ, L2, תיק 133/3.

27 שם.

ליטוואק. מהמכתב ומתשובת לשכת המודיעין אין לדעת אם אכן קיבלה המשפחה את המלצת המשרד והגיעה לארץ-ישראל כפי שתכננה, אך בהחלט ניתן להעריך את מקומה של אם המשפחה בתהליך ההגירה לארץ.

לא רק מהשאלות הישירות על מידת יכולתן של הנשים להיקלט בשוק העבודה המקומי ניתן ללמוד על מרכזיותה של המהגרת היהודייה בתהליך ההגירה, אלא גם מאופן הצגת השאלות ומהשימוש המרובה של כותבי המכתבים בגוף ראשון רבים. אף שמרבית המכתבים נכתבו בידי גברים – ראשי משפחה או בנים בכורים – לא אחת הוצגו השאלות בשם גבר ואישה יחדיו. מקריאת חלק מהמכתבים נראה כי בני הזוג ישבו יחד לאורה של עששית בביתם וכתבו את המכתב בעצה אחת. ביטויים כדוגמת 'בבקשתי להודיענו', 'איננו מבקשים' כפי שכתבה סוחרת הגחלים רחל בירמאן במכתבה, או 'מיר באשלאסן, מיר זאלען עמיגרירען | אנחנו החלטנו אנחנו רוצים להגר', 'חפצנו לקנות אדמה ולעבוד' וכיוצא באלה מלמדים על שותפות בקבלת ההחלטה ועל הערבות ההדדית ששררה בתא המשפחתי.

עם זאת היו כמובן מקרים שהאישה לא הייתה שותפה כלל ועיקר בהחלטה להגר. המקרה של משפחת קרול הוא דוגמא להחלטה שהתקבלה באופן חד צדדי ע"י הבעל. בשנת 1909 עלתה המשפחה לארץ ישראל מפרבר קטן בשם סְקְרִיֶשֶׁב ליד העיר ראדום שבפולין. ראש המשפחה מנדל קרול היה מומחה לצביעת קירות בצבעי שמן. עם הגעתו לארץ ישראל התפרנס מסיווד בתים וקישוטם בצבעי שמן באמצעות שבלונות מוכנות מראש. רבים מבתי תל אביב שהחלה להבנות באותה שנה עוטרו ע"י קרול ובני משפחתו ברצועות דקורטיביות לאורך הקירות, סנטימטרים ספורים מתחת לתקרה.

ההחלטה של משפחת קרול להגר לארץ ישראל בראשית המאה העשרים הייתה שילוב של ציונות מצד אחד וכמיהה דתית לארץ ישראל מהצד השני. הייתה זו משפחה אמידה באופן יחסי שהתפרנסה מצביעת בתים וסיוודם במזרח אירופה. היות ומצבה הכלכלי של המשפחה היה סביר לא היה צורך בכניסתה של האם – צִירֶל קְרוֹל – למעגל העבודה. מקומה כמפרנסת היה משני ומכאן שמעמדה ועמדתה בסוגיית ההגירה לארץ ישראל הייתה שולית למדי. קבלת ההחלטה להגר לארץ ישראל לא רק שלא התקבלה בעצה אחת עמה, אלא הייתה עבודה עובדה מוגמרת אשר עליה להשלים עמה. "הרצון לעלות לארץ ישראל לא מש מליבו של מנדל" מתארת נכדתם בזיכרונותיה 'צבעי העיר':

הוא שיתף את ארבעת בניו בחלומו וטוה עימם תוכניות לעלייה [...] צירל והבנות לא שותפו בתוכניות ארץ ישראל. הן לא הבינו את השפה, שכן מנדל הקפיד לשוחח עם בניו בעברית. ציפורה חדת-האוזן ליקטה פה ושם מלות מפתח ותירגמה אותן לאחותה שרה. צירל ניסתה לדלות מהבנים את הסוד הגדול שלהם – אבל הם שמרו עליו בקנאות, מחשש עינא בישא. צירל החלה חושדת כי שינוי גדול מצפה לה בחייה; שינוי הגרוע מזה שידעה, שנישאה והמירה את כפרה היפה בשכונה קטנה וצפופה.²⁸

ביטוי נוסף למעמדה השולי בקבלת ההחלטה להגר היה בהגעת בני המשפחה לנמל יפו. ההגירה של 'הקרולים' לארץ ישראל הייתה בשני שלבים. תחילה הגיעו שני הבנים הגדולים – אבא וחיים

קרול – כעבור שנה יתר בני המשפחה. אחוד המשפחה לאחר תקופה כה ממושכת מתואר ע"י מלכה קרול בזיכרונותיה כאירוע מרגש. הפרידה הממושכת ושהייתם של שני הבנים בארץ ישראל החמה שינתה אותם ללא הכר. אבא קרול חלה במלריה ורזה מאוד. "מה עשתה לך הארץ הזאת" שאל מנדל קרול את בנו בכורו כאשר פגשו לראשונה בנמל יפו. "אתה שכינוך הגברתן, הרי אתה עור ועצמות, המשיך האב. "זאת המלריה" ענה להוריו. "כל מי ששומר בפרדסים נעקץ על-ידי יתוש ומקבל את המחלה" הסביר להוריו המודאגים.

למה לא כתבתם לנו שחליתי? חקר מנחם מנדל. כדי לא להפחיד אתכם. חששנו שמה אמה תשנה את דעתה ולא תרצה לבוא לכאן. נו הגיב מנדל בנימה שנשמעה בספק זילזול, ספק כעס: אני החלטתי לעלות לארץ ישראל, וכשאני מחליט – אני מקיים, ואין אני זקוק לעצות נשים. נשים מקומן במטבח.²⁹

דמותה של צירל מנדל כפי שמשקפת בזיכרונות נכדתה, היא של אישה פשוטה, אנאלפבתית שהעבירה את רוב זמנה במטבח ובעבודות הבית. היות והיא לא הייתה שותפה בהחלטה להגר

משפחת קרול

ולהתיישב בארץ היו קשיי הקליטה שלה קשים וארוכים מאלה של בני משפחתה. בניגוד לילדיה שהשתלבו יחד עם ילדי מהגרים יהודים אחרים במציאות הארץ ישראלית, ולבעלה שבמהלך עבודתו בא במגע עם החברה היישובית המתהווה, נשארה צירל קרול במטבח גלותית ורזה. דוגמא אחת מתוך רבות אחרות הממחישה את הניכור ואת זרותה היא הליכתה בפעם הראשונה לראינוע בקולנוע ערן בתל אביב. בעלה "מנדל התאהב בראינוע מן הרגע הראשון. הוא לא היסס ללכת פעמיים, שלוש או ארבע בשבוע לאותו סרט",

ואולם הוא לא לקח מעולם את אשתו. רק בעקבות לחץ של הילדים החליט לנהוג "כדג'ענטעלמען ולקחת עימו את זוגתו לראינוע". צירל לבשה "את שימלת המשי של השבת, ענדה את פניניה, חבשה את פיאתה היפה" ויצאה לראשונה לבליוי עם בעלה.

כשכבו האורות באולם החלה צועקת: 'מנדל אתה פה? כן אני כאן ענה לה בקול שקט. צירל הרגעי. אז החלה העלילה להתגלגל על המירקע. צירל היתה נפעמת ונרעשת. את התרגשותה ביטאה בקול. אוי ווי איז זמיר, עוד מעט יהרגו אותי, מנדל תגיד לו שיברח, אוי ווי איז מיר, הבחורה לא רואה את הנוכל שמתחבא בארון. צריך להזהיר אותה מפניו, אוי ווי איז זמיר... באי הראינוע הפסיקו לצפות בסרט. עיניהם כווננו אל האישה המבוגרת חובשת הפאה, שצועקת בהתרגשות אוי ווי איז זמיר. כמה מהם אף חיקו אותה והצטרפו אליה

בקריאות ההתפעלות, ואילו הצופים האחרים התפקעו מצחוק במושכם. אותו רגע ביקש מנדל שהאדמה תפער את פיה ותבלע אותו. שוב לא הוסיף מנחם מנדל לקחת את צירל לסינמה עדן.³⁰

תהליך קבלת ההחלטה של נשים רווקות היה שונה מזה של בעלות משפחה. נערות שביקשו להגר בגפן היו תלויות בהסכמת ההורים, ואלה בדרך כלל לא ניאותו בקלות לשלוח את בתם בגפה בדרך ארוכה ומסוכנת אל אחת מארצות הים. במכתבה של טייביל קרדש מפלך קיוב מאפריל 1914 אל ה'משרד הארץ-ישראלי' באים לידי ביטוי הקשיים שעמם התמודדה נערה צעירה שרצתה להגר בגפה. 'ארון נכבד', כתבה טייביל,

שמונה עשרה שנה עברו מיום הולדי להורי החנוונים בעיירה קטנה ונידחת בפלך קיעוו (קיוב). אבי הוא בעל בית הגון ומיוחס, איש ישר וטוב, ירא אלהים, שומר את השבת ומדקדק על כל המצוות. אמי גם היא אשה צנועה וכשרה אף כי יותר חפשית בהשקפתייה מהשקפותיו של אבא [...] זה שנה שלמה שאני לוחמת עם הורי שאינם נותנים לי לנסוע ביראם כי קשה אעבוד, יען כי לכלכלני בארץ זרה אין בידי.³¹

שאלתה אל מנהל ה'משרד הארץ-ישראלי' הייתה אם ניתן לשלב עבודה ולימודים בארץ-ישראל. עבודת האדמה איננה מושכת את לבה, כתבה, אך 'מאוד מאוד חפצה אני להתלמד. אבל בלי כסף לא יעלה הדבר בידי ולכן החלטתי לעבוד ביום ולהתלמד בערב'. מכתבו של רופין הותיר את ההחלטה בידי הנערה:

היות שאין בידך שום אומנות, אין לך דרך אחרת מאשר להיות לפועלת חקלאית [...] עונת העבודה היא בחורף, ועליך לדחות את נסיעתך לזמן ההוא. אחרי יום עבודה אפשר ללמוד בערב. שעורים ישנם בכל מקום בחנם. אבל אין כמובן, לקוות להצלחה יתרה בלמודים אחרי עמל היום. דרך אחרת ישנה – להיות למורה או לגננת (בגן ילדים). ההוראה דורשת השתלמות, אם באופן פרטי או בבית הספר [...] אם אפשר לך להשיג סכום מסוים מבית אביך מדי חדש בחדשו למחיתך, כדאי לך לבוא הנה ולהשתלם בשפה העברית, וסוף סוף תמצא לך איזו מטרה בבית הספר או בגן הילדים.³²

שיינקין, בדומה להוריה של טייביל, שחששו ממסעה לארץ-ישראל, לא ראה בעין יפה את בואן של נערות בודדות לארץ-ישראל, ולא אחת דחה בקשות מסוג זה באופן שאינו משתמע לשתי פנים. במכתב תשובה לרבקה שטיין שביקשה לבוא ולהתיישב בארץ כתב כי 'לא רק בארץ-ישראל, אלא בכל מקום קשה יותר לאישה להסתדר מאשר לגבר, הנשים מקבלות הכנה פחות טובה למלחמה בחיים', והוסיף כי 'רוב הנשים שבאו עד כה מתגעגעות לרוסיה ורוצות לחזור לשם'.³³

ממכתבים רבים אחרים של מהגרים ומהגרות פוטנציאליים שנשלחו אל לשכות המודיעין עולה כי למהגרת היהודייה היה תפקיד פעיל בהחלטה להגר. הדבר עולה בקנה אחד עם המסקנות של מחקרים שהצביעו על חשיבותן של הנשים היהודיות המזרח אירופיות במערך הכלכלי של המשפחה

30 שם, עמ' 174.

31 ט' קרדש אל רופין, 16 במרס 1914, אצ"מ, L2, תיק 133/3.

32 שם.

33 שיינקין אל ר' שטיין, 26 במרס 1907, אה"ע, IV-104-118, תיק 2.

המצומצמת. מעמדה כמפרנסת נוספת לצד הבעל ונחיצותה הכלכלית הם שהעמידו את האישה בעמדה מרכזית במסכת השיקולים המורכבת והגורלית עבור המשפחה.

ה. מימוש ההחלטה

מימוש ההחלטה להגר לארץ־ישראל היה באחריותה הכמעט בלעדית של האישה, והצלחת המעבר לארץ החדשה הייתה מוטלת כל כולה על כתפיה. יתר על כן, חוויית המסע של האישה המהגרת לארץ־ישראל הייתה שונה לחלוטין מהחוויה של הגבר המהגר. אף ששניהם יצאו מאותן עיירות, נסעו

באותה הרכבת, הגיעו לאותו נמל יציאה והפליגו באותה האנייה לארץ־ישראל, כל אחד חווה את הנסיעה לארץ בדרך אחרת. ההגירה הנשית הייתה מורכבת ומסובכת בהרבה מזו של הגבר.

בדומה להגירה לארצות־הברית הייתה ההגירה לארץ־ישראל ברובה הגירת משפחות שבאו לארץ לשם השתקעות ונעשתה בשלבים. תחילה הגיע בדרך כלל ראש המשפחה בגפו, בחן את הארץ ואת תנאיה, ורק לאחר פרק זמן הביא את משפחתו. בספר זיכרונותיו 'בכור מכורה' סיפר שמעון קושניר על נסיעתו של אביו לארץ־ישראל כדי להכשיר את הקרקע לכוא המשפחה: 'סע אבא לבדו לארץ־ישראל יעלה ויראה בעיניו, ואם לא ימצא סידור למשפחה תהיה פתוחה הדרך לשוב [...] בשלהי הקיץ של שנת

מהגרת יהודייה וילדיה ברחוב בניו־יורק

תרס"ד נטל אבא את ברכת הפרידה ויצא ברכבת לאודיסה. משם הפליג לארץ־ישראל.³⁴ קשה להעריך את מספר הנשים שהצטרפו אל בעליהן לאחר שאלה מצאו עבודה, אך מתיאוריו של פקיד ההגירה של לשכת המודיעין באודסה עולה כי היו לא מעט מקרים כדוגמת זה של משפחת קושניר. כך למשל במכתב מאוקטובר 1913 כתב הפקיד אל מנחם אוסישקין, יושב ראש הוועד האודסאי: 'שתי נשים עם ילדים שבעליהן נסעו בשנה שעברה לפתח תקווה נוסעות כעת לארץ ישראל';³⁵ במכתב אחר כתב: 'לפני שנה נסע לא"י אחד ב. קליר מפלך גרודנה. הוא התבסס בפתח תקווה, כעת נוסעים בני ביתו';³⁶ וגם ראש משפחת רגיר נסע 'לפלשתינה התיישב, הסתדר ועכשיו מזמין את משפחתו'.³⁷ לעיתים, כמו במקרה של משפחת קרול, נסע תחילה אחד הכנים הגדולים ורק לאחר שהוכנה התשתית הכלכלית הצטרפו יתר בני המשפחה.

34 ש' קושניר, בכור ומכורה, עמ' 11-12, 14, תל־אביב תשט"ו.

35 ב' שפילברג אל אוסישקין, 1 באוקטובר 1913, רשימה 69, אצ"מ, A24, תיק 52II.

36 שפילברג אל אוסישקין, 7 בפברואר 1914, רשימה 84, אצ"מ, A24, תיק 52II.

37 שפילברג אל אוסישקין, [1913] רשימה 53, אצ"מ, A24, תיק 52II.

היעדרותו של הגבר ונסיעתו לארץ החדשה כדי להכשיר את הקרקע לבוא המשפחה שינו לחלוטין את מעמדה המגדרי של האישה בתא המשפחתי. לאחר נסיעתו נפלה על האישה – לפרק זמן ארוך יחסית – האחריות המלאה לגורל בני משפחתה ופרנסתם. היה עליה להתמודד עם איך-ספור החלטות והכרעות יומיומיות ללא תמיכתו ועצתו של בן זוגה. התמודדות זו והשפעתה על יתר בני המשפחה טרם נחקרו באופן מעמיק בספרות ההגירה והסוגיה ראויה לעיון בפני עצמה. יש לציין כי בשלב זה היו לא מעט טרגדיות משפחתיות – בעיקר של נשים שבעליהן ניצלו את ההגירה אל ארצות הים כדי להיעלם ולהפוך אותן לעגונות.

בניגוד לדימוי המקובל, שהארץ משכה אליה חלוצים אידאליסטים, או לחלופין זקנים שלא ביקשו אלא למות ולהיקבר בה, הגיעו לארץ-ישראל גם טיפוסים מפוקפקים שביקשו להתחיל בארץ-ישראל חיים חדשים, וביניהם גברים שנטשו את משפחותיהם. אביא לדוגמה את סיפורו של משה מקישינוב, שהתיישב ביפו, התחתן עם קרובת משפחה שהביא לארץ כדי למצוא לה שידוך, ונטש את אשתו ושלושת ילדיו. 'זה כשנה וחצי שדר בעירנו איש אחד, משה מקישינוב, מוכר דגים, וזה כתשעה חדשים שנולד לו בן', נכתב בעיתון 'החרות' במאי 1911. לרוע מזלו פגש אותו בדרך מקרה בן עיירתו, והלה, לאחר שגילה כי האיש הקים משפחה חדשה בארץ-ישראל, הלך נרעש ומופתע אל רב העיר וסיפר לו על כך. הרב 'התחיל לחקור באמתות הענין, ואתמול', נכתב בעיתון, 'התורו שניהם כי אמת הדבר. אך הבעל התחיל לאיים את רבינו באיומים שונים אם יפריד אותו מאשתו'. כשראה הרב 'שלא יפעול עליו מאומה ופחד פן יברח מפה [...] מסר הדבר לידי הקונסול לעשות את הדברים הנצרכים לזה'.³⁸ המקרה של מוכר הדגים מקישינוב לא היה מקרה בודד. זליג מגלינצקי מפלך ויטבסק גם הוא נטש את אשתו והפליג לארץ-ישראל. אלא שנוכל זה עשה את הדבר במטרה 'להונות את כספה וגם רמה אותה באופן גס ומבהיל בנסעו מפה בלתי ידיעתה', והאישה 'בוכה ומבקשת רחמים אם לא יאות מגלינצקי לקחת אותה ארצה ישראל כעת, ישלח לה תיכף ספר-כריתות'.³⁹

עם זאת רוב הגברים שנסעו לארצות היעד ובכלל זה לארץ-ישראל עשו זאת על מנת להביא את משפחותיהם בהקדם האפשרי. מרגע שראש המשפחה הסתדר ונשלחו כרטיסי ההפלגה והכסף למסע, היה על האישה להוציא לפועל את השלב השני והמסובך של תהליך ההגירה – הצטרפות בני המשפחה אל האב והבעל בארץ החדשה. שני מכשולים עיקריים ניצבו בדרכה, מכשולים כמעט בלתי עבירים ומסוכנים עבור אישה בכלל ואישה יהודייה בפרט, ברוסיה הצארית של ראשית המאה העשרים: ביורוקרטיה ותלאות הדרך.

על מנת לצאת מגבולות רוסיה כחוק נזקקו המהגרים היהודים לתעודות מהשלטונות. הנפקת דרכון לראש משפחה הייתה הליך מסובך ביותר ועל אחת כמה וכמה הנפקת דרכון לאישה שביקשה להצטרף אל בעלה באחת הארצות שמעבר לים, וזאת בראש ובראשונה בשל מעמדה המשפטי הנחות

38 בן אברהם, יפו, החירות, י"ז באייר תרע"א, עמ' 2.

39 י' פקליש אל א' ורבורג, כ"א בסיוון תרע"ב, אצ"מ, L2, תיק 140. על תופעת העגונות בתקופת ההגירה הגדולה ראו: G. Alroey, 'And I Remained Alone in A Vast Land: A Feminine Perspective of the Great Jewish Migration from Eastern Europe', *Jewish Social Studies* vol. 12 [in print]

את מצבם התלתי של המהגרים והן בגלל סיורים של חיילים לאורך הגבול.⁴¹ מהגרים ומהגרות שביקשו לצאת לארץ-ישראל, ושלא הצליחו להשיג דרכון, יכלו לנקוט דרך נוספת, שלא הייתה אפשרית לאחיהם שרצו להגר לאמריקה – הם יכלו להציג את עצמם כעולי רגל ולהשיג תעודת עולה רגל. לשם כך היה עליהם להצהיר כי כוונתם לנסוע לארץ-ישראל כדי להתפלל, ולהציג תעודת יושר מהמשטרה, קבלה מסניף משרד האוצר על תשלום מס יציאה ואישור מטעם הרבנות המחוזית המאמת את כוונותיו של הנוסע. לאחר קבלת הדרכון או תעודת עולה הרגל התבקשו המהגרים להחתיים את הדרכון או את תעודת עולה הרגל בקונסוליה התורכית, לקנות בולי מס ולהתחיל בהכנות לקראת קבלת התזכרה, אישור הכניסה לארץ מהשלטון העות'מאני.⁴²

נשים רבות שביקשו להצטרף עם ילדיהן אל הבעל בארץ-ישראל, ושהתקשו להשיג דרכון או תעודת עולה רגל ולקבל תזכרה, פנו לעזרתם של סוכנים, בתקווה שיסייעו בידן לצלוח את הסכך הביורוקרטי ולסדר את כל הדרוש עד למועד ההפלגה. בנסיבות אלה רבו סוכני נסיעות נוכלים אשר המתינו למהגרים ולמהגרות בתחנת הרכבת ובנמל והבטיחו להם כי יסדרו עבורם תמורת מחיר סמלי את כל הנחוץ להפלגה; מובן שמרגע שקיבלו את הכסף לידיהם נעלמו והשאירו אחריהם משפחות רבות חסרות פרוטה וחסרות אונים.⁴³ מסיבה זו ראה שיינקין לנכון לציין בחוברת ההדרכה למהגרים ולמהגרות לארץ-ישראל 'שמהגרות הנוסעות לבדן ומעונינות שנציג מטעם הלשכה יחכה להן בתחנת הרכבת, עליהן לכתוב מבעוד מועד ולטלגרף ללשכה באודסה שתשלח נציג או שליח אחד האכסניות המקומיות לתחנת הרכבת לאסוף אותה ולדאוג לשלומה'.⁴⁴

יש בידינו עדויות לא מעטות על הקשיים של נשים במימוש תכנית ההגירה לארץ-ישראל. עיתונאי המכונה 'אחד העברים' כתב בעיתון 'הזמן' על אישה ענייה אשר הפליגה עם חמשת ילדיה 'לבעלה הרצען היושב בירושלים ברחוב היהודים'. האישה, סיפר, התאוננה 'שבעלה שלח לה מעט כסף להוצאות הדרך ועל אשר יעצו לה לקחת כרטיס אונייה לילדיה בעוד שגדולים מהם נמצאים באוניה בלי כרטיס', וכך הפסידה כסף שלא לצורך. אך למרות ההפסד הכספי היא שמחה על שהיא 'עוזבת את אודסה, שכפשע [כפסע] היה שם בינה ובין המות ועל אשר היא נוסעת לארץ-ישראל'.⁴⁵

עדויות נוספות עולות ממכתביו של ב' שפילברג, פקיד ההגירה של לשכת המודיעין האודסאית, אשר נהג לרווח מדי שבוע בשבוע לאוסישקין, יושב ראש הוועד האודסאי, על המתרחש בלשכה. משרתו של שפילברג הפכה אותו למעשה לאדם היחיד שיכול היה לספק נתונים על המהגרים שהפליגו מנמל אודסה לארץ-ישראל. הוא פגש אותם, עמד על כוונותיהם ועל מניעיהם, ואף התווכח והתעמת

41 על מקרה של גנבת גבול בחשאי וניסיון המבריחים לשרוד את המהגרים ראו: שלום עליכם, מוטל בן פייסי החזן, תל-אביב תשט"ו, עמ' קטז-קכו. אף שמדובר ביצירה ספרותית ספרו של שלום עליכם מתאר באופן מהימן ביותר את חוויית ההגירה ותלאותיה מנקודת המבט של המהגר. ייתכן, אם כי אין הדבר נאמר בספר, שכיוון שאמו של מוטל הייתה אלמנה לא היה באפשרותה להשיג את המסמכים הדרושים ובשל כך חצו בגנבה את הגבול.

42 על ההליך הביורוקרטי לקבלת דרכון או תעודת עולה רגל לארץ-ישראל ראו: מ' שיינקין, ידיעות וועגען ארץ ישראל, וילנה 1908, עמ' 1-2.

43 על הנוכלות בתקופת ההגירה הגדולה ראו: אלרואי (לעיל, הערה 10), עמ' 214-221.

44 שיינקין (לעיל, הערה 39), עמ' 5.

45 אחד העברים, 'מרשימותי בארץ ישראל', הזמן, כ"ד בתמוז תרס"ו, עמ' 3.

עמם לא מעט, וכנראה בשל המגע הקרוב עם המהגרים תיאוריהם במכתביו מעניינים, ססגוניים ומהימנים. לא פעם, העיד, גרם לו החיכוך היומיומי עם המהגרים מבוכה ואי נחת. 'רק שני דברים נפלו והסיכו לי הרבה אי נעימות', כתב שפילברג אל אוסישקין:

אתמול באה אישה אחת עם שישה ילדים ובקשה ודרשה שאתן (שהועד ייתן) עשרים ר"כ (רובל כסף) החסרים לה להוצאות הדרך לא"י [...] היא בכתה וצעקה ואמרה שאם לא ניתן לה את הכסף הדרוש לה, היא תשליך את עצמה ואת ילדיה המימה. אני יעצתיה לפנות אל איזה רב וגם נתתי לה ר"כ.

האישה לא קיבלה את עצתו של שפילברג, השליכה עליו את המטבע ויצאה לאולם לשכת המודיעין תוך שהיא צועקת שהפקיד, היינו שפילברג, יעץ לה להטיל את עצמה ואת ילדיה המימה. 'הנוסעים התרגזו לאכזריות שכזו', כתב שפילברג, 'אולם יצאתי אחריה והסברתי לנוסעים את העניין'. לאחר אירועי יום אתמול, כתב:

היום בבוקר כשבאתי אל הועד, האישה כבר חכתה לי עם ילדיה ברחוב ועוד פעם צעקה ובכתה ואמרה שאם לא ניתן לה את הכסף אז היא הולכת עם ילדיה לים [...] היא בכתה וצעקה עד שהנוסעים אספו בידיהם חמישה עשר ר"כ ונתנו לה (גם אצלי לקחו שני ר"כ) [...] דרישות כסף ישנן תמיד ומצאתי לנכון לכתוב לך אודות זה. בכבוד הראוי, ידידך באמת, ב. שפילברג.⁴⁶

קשייה של האישה לא התמצו כאמור בענייני ביורוקרטיה. לאחר ששלח הבעל את הכסף וקרא לאשתו להצטרף אליו עם הילדים, היה עליה לבצע משימות שהגבר היה פטור מהן: חיסול העסק, מכירת הבית ובעיקר נסיעה והפלגה ממושכת עם ילדים, לרוב קטנים. 'אמא מתחילה במעשה החיסול – מוכרת כל דבר הנראה לה מיותר, מחלקת מתנות לקרובים ולילדידים' – כך תיאר שמעון קושניר את השלב שבו התבקשו בני המשפחה על ידי האב לבוא ולהצטרף אליו בארץ:

ביום שבת, יום הפלגת האניה, כבר עומדות היו רגלינו על סיפון האניה ומבטינו צמודים אל החוף, אל קרובינו בני המשפחה המנפנים בידיהם ומלווים אותנו בכרכותיהם. באחד התאים שהיה פרוץ לרוחות הים הסתדרנו על מזודותינו וצורדותינו. אמא היתה נרעשת ונפעמת לקראת דרכנו בים. הים סער והאניה היתה מתנודדת, ואמא תפרוש ידיה ותגחן עלינו עם כל טלטלה, כמבקשת לשמרנו מפני הסכנות העלולות להתחולל בלב ימים.⁴⁷

גם סיפורה של המהגרת רייזה קושניר יש בו כדי ללמד על דרמת ההגירה של המהגרת היהודייה לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים.⁴⁸ בסיפורה השגרתי למדי, והאופייני להגירה היהודית של סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים, אין טרגדיות משפחתיות או קשיים מיוחדים, אך דווקא בפשטותו הוא ממחיש את מצבה של המהגרת היהודייה בכלל וזו המהגרת לארץ-ישראל בפרט.

באחד מימי חודש יוני 1908 פנתה רייזה קושניר, אישה בת שלושים ושלוש מהעיירה שפולה (Spola) שבפלך קיוב, אל לשכת המודיעין הקרובה למקום מגוריה, וביקשה מהמורשה המקומי עזרה

46 שפילברג אל אוסישקין, (1911), אצ"מ, A24, תיק 54/1.

47 קושניר (לעיל, הערה 32), עמ' 16-17.

48 למרות שם המשפחה הוזה אין כל קשר בין משפחתו של שמעון קושניר למשפחתה של רייזה קושניר.

כספית כדי להגיע אל בעלה הבנאי המחכה לה ביפו. כיוון שכרטיסי ההפלגה כבר היו בידה, קיבלה הגברת קושניר סכום של 20 רובל, מחצית עלות דמי הנסיעה של המשפחה ברכבת. מחירו של כרטיס רכבת למבוגר מהעיירה שבה התגוררה ועד אודסה היה 6.40 רובל, ומחיר הכרטיס לילד עד גיל שש היה מחצית ממחיר הכרטיס של מבוגר. עלות הנסיעה ברכבת של כל משפחת קושניר הייתה 41.60 רובל. לאחר שנקנו כרטיסי הרכבת ונארזו חפצי המשפחה, ירדו רייזה וילדיה (יוחנן בן השתיים-עשרה, הירש בן העשר, חיים בן התשע, ברוך בן השלוש, יוסל בן השנה, רחל בת השבע ואסתר בת השש) דרומה – נסיעה של כ-500 קילומטרים – לנמל אודסה, ושם המתינו מספר ימים עד להפלגת האנייה. באחד מימי יום רביעי עלו על סיפון האנייה, וזו יצאה לדרך בשעה 16:00 בדרכה לקונסטנטינופול ומשם לארץ-ישראל. גם אם התנהגו ילדיה למופת, לא רבו ביניהם (דבר שבוודאי קרה), לא חלו בדרך ואף לא נעלמו באחד השווקים העמוסים לעייפה שבדרך, מסעה לארץ היה בוודאי שונה לחלוטין מזה של בעלה הבנאי, שהיגר בגפו ולא היה צריך לדאוג לשבעה ילדים, שהגדול שבהם היה רק בן שתיים-עשרה, והקטן – בקושי בן שנה.⁴⁹

ואולם המקרה של רייזה קושניר מאפשר להתחקות לא רק אחר קשיי המסע של המהגרת היהודייה לארץ ישראל, אלא גם אחר שיקולי ההגירה לארץ בראשית המאה העשרים. הייחוד שבסיפור הגירתה של משפחת קושניר לארץ ישראל בשנים 1907-1908 הוא לא רק ביציאתה של רייזה קושניר לבעלה הבנאי ביפו, אלא בעיקר ביכולת להתבונן מקרוב אחר השתלשלותה של ההגירה לארץ ישראל מעיירה אחת קטנה בשם שפולה בפלך קייב. פנייתה של רייזה קושניר ללשכת המודיעין של יק"א בשפולה כפי שהשתמרה בארכיון לתולדות העם היהודי מצד אחד, ופרסומו של הספר 'שפולה' – מסכת יהודים בעיירה' יחד עם מחקרים נוספים על העיירה מהצד השני, מאפשר לערוך הצלבה בין מקורות ולהתחקות אחר משפחה מייצגת שהגרה לארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה.

שפולה הייתה עיירה קטנה בפלך קיוב בין צ'רקסי לאומן. בראשית המאה העשרים חיו בעיירה כ-12,000 איש מתוכם כ-5,300 יהודים.⁵⁰ למעלה מ-40 אחוז מהאוכלוסייה בגיל העבודה בשפולה היו בעלי מלאכה. רובם לפי סדר יורד היו חייטים, סנדלרים, תופרי כובעים, נפחים ומסגרים. 21 אחוז לערך היו חנוונים והיתר בשיעורים קטנים יותר היו עגלונים, פועלים, מתווכים, מלמדים וכיוב'. בראשית המאה העשרים גדלה המצוקה בעיירה. גל הפוגרומים הביא לעיירה מגורשים ופליטים שניצלו את קרבתה של העיירה למסילת הברזל. ריכוזה של אוכלוסיית מגורשים ופליטים

49 על פנייתה של קושניר ללשכת המודיעין המקומית ראו: אמתעי, חטיבת יק"א, תיק 34c. מרישומי לשכת המודיעין ניתן ללמוד על מועד פנייתה ללשכה, על גילה, על שמות ילדיה וגילם, על מקום מגוריה, על המקצוע של בעלה ועל מקום מושבו בארץ-ישראל ועל סכום הכסף שקיבלה. על הנסיעה ברכבת מהעיירה שפולה עד אודסה ראו המפה 'Europäisches Ruszland' בתוך: *Andrees Allgemeiner Handatlas*, Bielefeld & Leipzig 1906. על מחיר הנסיעה ברכבת ראו: *Korrespondenzblatt des 'Centralbureaus für jüdische Auswanderungsangelegenheiten'*, Berlin 23.9.1909, p. 9, אצ"מ, A36 תיק 95b. על מועד יציאת האנייה מאודסה לארץ-ישראל ראו: אצ"מ, A9 תיק 28. *Veroeffentlichung des Bureaus fuer Statistik der Jude (Internationale Konfessionsstatistik)*, Berlin 1914 ראו: p. 78

בעיירה הביאה למצוקה כלכלית בעיירה. מציאות זו הביאה להגירה מהעיירה לארצות היעד השונות ובכללן גם לארץ ישראל.

אחד הראשונים שיצא לארץ ישראל משפולה היה יחזקאל קושניר הבנאי – בעלה של רייזה קושניר. "יחזקאל עצמו לא היה ידוע כלל כציוני. סתם יהודי ככל היהודים" מספר דוד כהן מחבר הספר 'שפולה: מסכת חיי יהודים בעיירה'. "פרנסה לא היתה מצויה לו. קם ועלה לארץ, מבלי לשאול חוות דעת ועצות מאחרים"⁵¹. עם הגעתו ליפו ולאחר שמצא בה פרנסה החל לכתוב מכתבים לבני משפחתו בשפולה:

יחזקאל קושניר מימין לאברהם קריניצי (במרכז התמונה, לימים ראש עיריית רמת-גן)

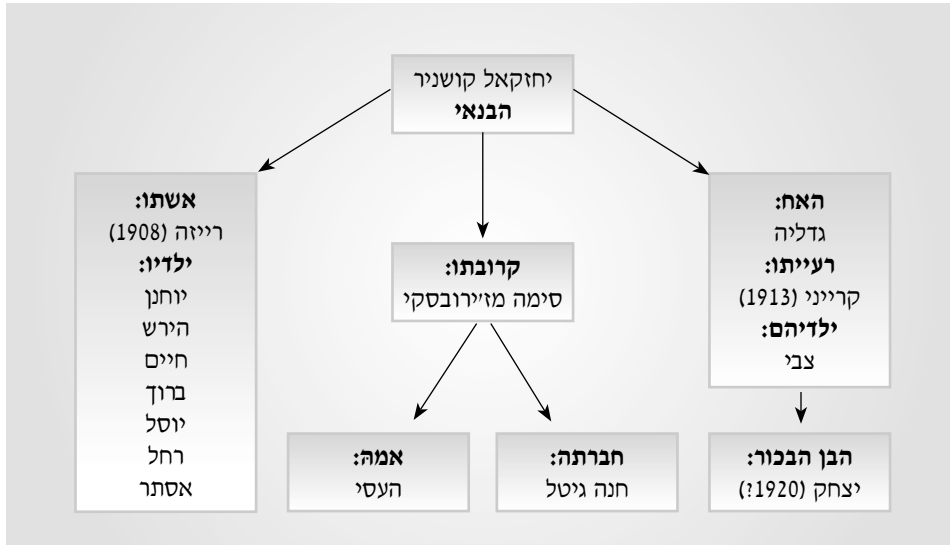
יחזקאל קושניר כתב מכתבים לשפולה, לאחיו גדליה קושניר, היו אלה מכתבים של איש מבוגר ומיושב שהתיישב ביפו, ומצא פרנסתו במלאכת הבנין. תחילה ביפו גופא ושכונותיה. ומשנת 1909 בבנין אחוזת בית, היא תל אביב. הוא עבר על קשיי קליטה של חדירה למקצוע הבנין, שהיה תפוש ע"י הפועל הערבי, ושל ההתנכרות של הקבלנים היהודים, יהודים ספרדים לרוב, סלושץ ואחרים, שלא נתנו אמון רב בפועל יהודי, ולא מצאו עצמם מחוייבים לעשות ניסיונות וללמד מלאכה ליהודים שוטים, שבאו לארץ ישראל, ורוצים להיות בנאים.

בשנת 1908 שלח הבנאי קושניר כרטיסי הפלגה לאשתו וילדיו שהצטרפו אליו באותה שנה. חודש קודם לכן הגיעה לא"י משפולה סימה מז'בוורסקי, עלמה צעירה, תופרת וקרובה של יחזקאל קושניר. חברתה חנה גיטל היגרה לארץ ישראל זמן לא רב אחריה וכעבור זמן הביאה את אימה העסי מז'בוורסקי. כך למעשה בין השנים 1908 ל-1909 נוצר הקשר הראשוני בין ארץ ישראל לשפולה. בשנת 1913

51 דוד כהן, שפולה: מסכת חיי יהודים בעיירה, חיפה 1965.

היגרו לארץ ישראל יתר משפחת קושניר. גדליה, אחיו של יחזקאל, רעייתו קרייני וילדיהם. בנם הבכור יצחק קושניר הגיע לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה והתיישב בחדרה.

תרשים הגירת השררת של משפחת קושניר וקרוביהם משפולה לארץ-ישראל

המכתבים שהגיעו מארץ ישראל ע"י בני שפולה יצרו גשר חי בינם לבין תושבי העיירה. במכתביהם החלו לתאר את הארץ ובעיקר את האפשרויות הכלכליות הגלומות בה. קרוב הביא קרוב ובהדרגה נוצרה קהילה של יוצאי שפולה בארץ ישראל המקיימת קשר הדוק עם העיירה. על המכתבים שהגיעו מארץ ישראל כותב דוד כהן בספרו:

הכניסו זרם חדש בחוג הציוני של העיירה, ושמשו ענין רב לדון בו בכל שפולה, ציונים ולא ציונים. לא עוד ארץ ישראל שבשמים, ולא ציונות ערטילאית, אלא ארץ ישראל אשר בני שפולה ממש חיים בה. ולא ארץ אחת, חד גונית, שכולם בה פרדסנים ואכרים 'פומישצ'יקים', בעלי נחלאות, אלא ארץ של צעירים וזקנים, של מחפשי עבודה, רעבים וקודחים, ועל אף הכל, שמחים ומלאי התלהבות; והם בנך ובתך ואביך ואחיך ומכיריך, בני עירך. ארץ ישראל נתקרבה לשפולה, כמו שאומרים: 'ווי א שטוב מיט קאמער' כאולם וקישון. היתה לשיחת יום יום. נשים נפגשות בשוק, וגברים בבית הכנסת, ובדרך לעסקיהם, ובעסקיהם, ושואלים לשלום בנים וקרובים שבארץ ישראל, מה כותבים? קוראים מכתבים מארץ ישראל בחנויות, כאשר יהודים יושבים על גבי דוכן של מוכרים, ובאספות של חברת הלואה וחסכון, ובכל מקום אחר, ומשוחחים ומתווכחים.⁵²

ההגירה לארץ ישראל הייתה כאמור הגירת שרשרת. תחילה יצא ראש המשפחה או הבן הבכור ורק לאחר שהתבססו הצטרפו אליו יתר בני המשפחה. השיקול אם להגר לארץ או להישאר בעיירה היה בראש ובראשונה שיקול כלכלי רציונאלי של רווח והפסד ורק אחר כך נלוו אליו שיקולים

אידיאולוגיים אם בכלל. המכתבים שנשלחו לעיירה על ידי הקרובים הכילו מידע רב ערך על הארץ שעל פיו יכול היה המהגר לכלכל את צעדיו. אלה הפכו לשיחת היום ובני העיירה החלו לקבל מידע מעודכן על האפשרויות הכלכליות שם. הורים החלו לנסוע לבניהם, צעירים לאחיהם, נשים לבעליהן ובהדרגה התרחב מעגל ההגירה. הקרובים בארץ החדשה החדירו בטחון רב לאנשי העיירה כי בהעתקת מקום המגורים יש להם סיכוי טוב להצליח כלכלית. כך סללו הראשונים שהגיעו לארץ ישראל את הדרך לבאים אחריהם.

לכאורה לא היה צריך להיות כל הבדל בין הגבר לאישה במסע לארץ-ישראל, אך למעשה היה ביניהם שוני מגדרי של ממש.⁵³ המהגרת היהודייה בכלל והמהגרת לארץ-ישראל בפרט הייתה צריכה להתמודד עם אתגרים גדולים ומורכבים מאלה של הגבר, הן מפני שהייתה צריכה לדאוג לבד לעצמה ולילדיה והן בשל הקשיים המנהליים שנבעו ממעמדה של האישה בחברה הרוסית של תחילת המאה העשרים.

מהדוגמאות המועטות שהובאו במאמר זה עולה שרייזה קושניר והאישה שצעקה על פקיד לשכת ההגירה והשליכה עליו מטבע, אכן מתאימות לדימוי הסטראוטיפי של המהגרת היהודייה בספרות או בזיכרונות כ"ידישע מאמע" המהווה משענת נפשית ופיסית של המשפחה.⁵⁴ לא היו אלה נשים נתמכות ומופת לאידאל ביתי, אלא דווקא מי שהניעו את התהליך והיו אחראיות לביצועו.

1. סיכום

בשנת 1929 כתבה עדה פישמן בספרה 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל' כי 'בין עשרות ומאות חלוצי ישראל הראשונים בעליה השניה, אשר עלו לארץ בשנת 1904-1913, היו בנות ישראל מעטות ובודדות'. חלוצות אלו, בנות העלייה השנייה, הן שיצרו על פי פישמן הווי חדש בארץ-ישראל והן שסללו את הדרך להכשרת האישה לחיי עבודה פרודוקטיוויים. בואן של צעירות רווקות ובודדות יצר בארץ-ישראל מציאות חדשה, וזו הובילה לייסודה של תנועת הפועלות החלוצית בארץ-ישראל:

הרי מה שנוגע לעלית האשה העובדת בתור תנועה חברתית מכוונת מראש למטרה מסוימת לא קשה יהיה לקבוע את ראשית דרכה לתנועתנו, כתנועה מיוחדת, לא היה כל זכר בכל העליות שקדמו לעליה השניה. לתנועת הבי"ויים נלוו אמנם מתי מספר של נשים, אשר נשאו יחד עם בעליהן את סבל ההתחלה, אולם את דרכן של אלה לא כונה המהפכה לשחרור האשה בעבודה. עליתן היתה לגמרי בלתי עצמאית, רובן ככולן עלו בתור 'עזר כנגד' ולפיכך לא יצרו ערכים קיימים. ורק עם התפרצותה של העליה השניה – העליה העובדת – מתחילים ימי השחרות של תנועת האשה העובדת: החלוצה [ההדגשה במקור].⁵⁵

53 'מארץ ישראל', הד הזמן, י' בסיוון תר"ע, עמ' 1. על הסחר בנשים בארץ-ישראל ראו: G. Alroey, 'Journey to Early Twentieth Century Palestine as a Jewish Immigrant Experience', *Jewish Social Studies*, 9, 2 (2003), pp. 56-61

54 על דימויה של האם המהגרת ראו: היימן (לעיל, הערה 18), עמ' 103-109.

55 ע' פישמן, תנועת הפועלות בארץ-ישראל, תל-אביב 1929, עמ' 3.

במקביל לבניית האתוס החלוצי הגברי, החל בשנות העשרים, נבנה אתוס חלוצי נשי, שבמאפייניו ובדרכי היווצרותו היה דומה מאוד לזה הגברי. סיפורן של פועלות העלייה השנייה השתלב במפעל ההנצחה של תקופת העלייה השנייה כולה, והודגש בו מאבקה של החלוצה לסלול את דרכה לקראת שחרורה. בתהליך בניית האתוס – הן הגברי והן הנשי – נדחקו לקרן זווית אותם מהגרים ומהגרות אשר לא השתייכו לקבוצת העילית של אנשי העלייה השנייה. המהגרות שהגיעו לארץ־ישראל במהלך התקופה יחד עם אותן פועלות ולעתים באותה אנייה, נזכרו רק כ'עוזר כנגד' וכציבור שעלייתו הייתה לגמרי לא עצמאית.

המכתבים ששלחו משפחות יהודיות מן השורה מתחום המושב אל ראשי ה'משרד הארץ־ישראלי' מלמדים כי לא כך היה. פניות אלו, שלא נכתבו 'למען ההיסטוריה' ואף לא מתוך תודעה לאומית מפותחת, חושפות באופן מהימן למדי את דרמת ההגירה שהתחוללה במשפחה היהודית במזרח אירופה. המכתבים מאפשרים לעמוד על המורכבות של תהליך קבלת ההחלטה להגר לארץ ועל מקומה של האישה בו. נוסף על כך עולה מהם כי במקרים לא מעטים הייתה האישה הכוח המניע במימוש ההחלטה להגר לארץ־ישראל. במעשיה ובהיותה האחראית הכמעט בלעדית למימוש ההגירה הפכה המהגרת היהודייה – אם המשפחה שנשאה בעול גידול הילדים ושהייתה שותפה בפרנסת הבית – לחלוצה במלוא מובן המילה. בעצם בואה לארץ תרמה יחד עם מאות שכמותה להתבססות היישוב היהודי בארץ־ישראל ולהתחזקותו.

את סיפורה של המהגרת היהודייה לארץ־ישראל יש לראות בהקשר ההיסטורי הרחב של ההגירה ממזרח אירופה. לא ידוע מי מבין הפונים והפונות הגיע לארץ־ישראל ומי היגר לארץ אחרת, אך מכל מקום ניתן לראות במקרה הארץ־ישראלי אבן בוחן להגירה של משפחות יהודיות גם לארצות אחרות באותה תקופה. העובדה שההגירה היהודית הייתה בעיקרה גירת משפחות דורשת להעריך מחדש את מקומה של האישה ככוח מניע באחד האירועים המשפיעים והבולטים ביותר בחיי העם היהודי בעת החדשה.